

R İ T O R İ K A

tarix, nəzəriyyə, praktika

Ali məktəb üçün dərs vəsaiti

**Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazir-
iyi Elmi-metodik Şurasının «Sosial-siyasi
elmlər» bölməsinin 19.IV.05 tarixli iclasın
qərarı ilə təsdiq edilmiş proqramı əsasında
tərtib edilmişdir.**

Bakı-2008

Ritorika. Tarix, nəzəriyyə, praktika.

Tərtibçi – Q.Y.Abbasova. B., 2008

+ 1
R 66

242544

Bu kitabda ritorika elminin başlıca məsələləri şərh olunur. Mövzular ali məktəbin «sosiologiya» ixtisası üzrə bakalavrların hazırlanması proqramına uyğun gəlir. Kitab ali məktəb tələbələri, elmi işçilər, müəllimlər, ritorika problemləri ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

2008

**Nəzəri və praktiki ritorika
(invensiya, dispozisiya, elokusiya)**

GİRİŞ

Orta əsrlərin alleqorik təsviri - Xanım Ritorika onun fəvqəhadə gözəlliyə və qüdrətə malik olmasını bir daha təsdiq edir. Xanım *Regina Actium* (incəsənət ilahəsi) kimi valehedici paltarada təmtəraqlı taxtda tənənə ilə əyləşib. Onun paltarında nitq fiqurlarından naxış toxunub. Onun dodaqlarından *ornatus*, və ya gözəl nitqin simvolu olan *zanbaq* bitkisi yetişdi; burada söhbət təkəcə bu xanımın gözəl nitqindən deyil, ümumiyyətlə gözəl nitqdən gedir.

Bu dodaqlardan zanbaqdan başqa, həm də *qılinc* yarandı. Qılincin də simvolik mənası var idi. O, bəşəriyyətin daha güclü silahını – *persuasio*, yəni inandırmaq incəsənətini aydın şəkildə ifadə edirdi. Bu gözəlliyin hər iki tərəfindən Siseron və Vergili başda olmaqla qədim dövrün məşhur natiqləri və şairləri faydalandılar.

Vergili bir qədər ikinci plana sıxışdırıldı; ümumiyyətlə desək, o, burada əsas rol oynamırdı. Çünki natiqlik istedadı poeziyanın yox, əksinə, poeziya natiqlik istedadının yalnız bir formasıdır. Siseron da natiqlik istedadını belə təsəvvür edirdi və bu səbəbdən də o, Vergili ilə birlikdə ikinci plana sıxışdırılmadı. O, həmişə birinci planda qaldı və bununla ağızda zanbaq və qılinc olan xanımın hər şeydən əvvəl şairə deyil, məhz ona məxsus olduğunu bir daha təsdiq etdi:

Və burada Siseronun tamamilə haqlı olduğunu qeyd etmək lazımdır, çünki ritorika həqiqətən hər şeydən əvvəl şairlərə məxsus *deyil*. O, (Siserondan dərhal sonra) hər bir *danışan* adama məxsusdur. Belə ki, altı belçikalının haqlı olaraq qeyd etdikləri kimi «... hətta əgər uzaq keçmişdə insanlar şer dili ilə danışsalar da, indi bu vərdiş nəzərə çarpacaq dərəcədə aradan qalxıb».

Biz dərsləkdə bu mülahizədən çıxış edəcəyik. Dərsləyin əsas qəhrəmanı isə təbii ki, *danışan* adam olacaq. Amma danışan adam dedikdə əsasən gündəlik nitq situasiyalarında rast gəldiyimiz insanlar nəzərdə tutulmur. Buna görə dərsləik yalnız

sadəcə ritorikanı deyil, bir qədər qərribə səslənsə də, *diskusiv* ritorikanı əhatə edir.

«Diskursiv» sifəti bu halda «diskurs» sözündən yaranır. Axırını isə sadəcə nitqi deyil, nitqi *sosial fəaliyyət* kimi, daha doğrusu danışanlar arasındakı *qarşılıqlı təsir* kimi nəzərdən keçirir. Bizim nəzərdə tutduğumuz diskurs, beləliklə, sadə, gündəlik diskurs, daha doğrusu adi nitq praktikasısıdır.

«Bizim» ritorikanın hər şeydən əvvəl *natiqlik istedadı* ilə əlaqəsi yoxdur – o, adi danışq praktikasısı ilə bağlıdır; burada isə müvafiq elmi nəzəriyyənin nailiyyətlərindən həddindən artıq səmərəli şəkildə istifadə oluna bilər. Düzdür, bunu nadir hallarda başa düşürlər. Əgər ciddi şəkildə, daha doğrusu, onun ilkin (məs., orta əsrlərdəki kimi yox) izahına uyğun olaraq ritorikanın məzmununu aydınlaşdırsaq, onda ritorika natiqlik istedadı haqqında elmdən daha çox *nitqin məqsəduyğunluğu* haqqında və ya, başqa sözlə, dərk edilmiş və düzgün «danışma» haqqında elm olar.

Tarixən ritorikanın gündəlik danışığa deyil, natiqlik məharətinə xidmət etməsi isə başqa məsələdir. Amma artıq çoxdan ritorikanı xüsusən aczında zanbaq və qılınc olan xanım kimi qavramaqdan əl çəkmək və onu məhz gündəlik nitq sahəsinə dəvət etmək lazımdır. Yeri gəlmişkən ritorikanın zaman-zaman belə dəvətlər aldığı da qeyd etmək lazımdır. Belə ki, 50-ci illərin axırında Brüssel universitetinin professoru məşhur neoritor Xaim Perelman ritorikadan yalnız *arqumentasiya elmi* kimi çox səmərəli şəkildə istifadə etdi və bununla ritorikanı məhz gündəlik diskursa tətbiq etdi. Onun bütün dünyada məşhur olan və indi də geniş istifadə olunan əsərləri (məs., «Ritorika və fəlsəfə», «Yeni ritorika. Arqumentasiya haqqında traktat» və s.) göstərdi ki, ritorikanı gündəlik danışq praktikasısında geniş şəkildə istifadə etmək olar.

Ritorika ilkin dövrdə də «gözəl danışmaq məharətin»dən daha çox «danışmaq məharət» ilə bağlı olub; bunlar isə, məlum olduğu kimi, fərqli şeylərdir. Beləliklə, biz ritorikanın yox olması ilə hər şeydən əvvəl natiqlik istedadını itirməmişik (bu-

na dözmək olardı). Biz əslində danışmaq bacarığını itirmişik, buna dözmək isə daha çətindir.

Biz «müəyyən dilde danışmağı» incəsənət kimi deyil, bu dilin qanunlarına əməl etmək kimi başa düşürük. Burada da biz yanlışlığa yol veririk: «danışmaq» ümumiyyətlə asandır, bunu hər bir kəs bacara bilər və bunun üçün yalnız vurğunu, cinsi – tək/cəmi – halı, hallanmanı – dəyişməni və s. bilmək kifayətdir.

Başqa sözlə, Biz danışmağı öyrənmişik, amma son nəticədə *nə haqqında, necə, niyə, nə vaxt, harada və kimə* danışmağı unutmuşuq; bu səbəbdən biz *hər şey haqqında, sadəcə, həmişə, hər yerdə və hamıya* danışırıq.

Bu dərslik bütün bu problemləri həll etmək üçün nəzərdə tutulub.

O, «danışmaq məharəti»nin itməsindən təəssüf edən və ritorika sahəsindən *gündəlik danışmada* – həm də gözəl nitq üçün deyil, ağıllı nitq üçün – nəse istifadə etməyi öyrənmək istəyənlər üçün nəzərdə tutulub.

I FƏSİL

Klassik ritorika

Bizim öyrənməyə başladığımız elm hörmət və ehtirama layıqdır. Müasir fransız dilçilərinin ən məşhur nümayəndələrindən biri P.Qiro hətta ritorikaya «antik dövrün bilik sahələrindən elm adlandırılmağa daha çox layıq olan» kimi özünə-məxsus fəxri ad da verib.

Artıq girişdə qeyd edildiyi kimi, biz oxucuları heç də *antik* dövrün bilik sahələrindən biri ilə tanış olmağa dəvət etmirik; bu kitabda yalnız bezi məs. İrina və ya Aleksandr kimi ən çox işlənən qədim yunan adlarından istifadə edilib. Hətta ritorikanın tarixinə də çox geniş yer ayrılmayıb: oxucuların ixtiyarında artıq qədim dövrdən müasir dövrə kimi ritorikanın bütün mərhələlərindən bəhs edən kifayət qədər kitablar var (çox zaman bu kitablarda olan müxtəlif adlardan və qəribə kateqoriyalardan istifadə etmək praktiki cəhətdən mümkün deyil).

Təəccüb doğuran faktdır ki, ritorikanın tarixi bu elmin nəzəri aspektlərinə, hətta onun praktik tərəflərinə nisbətən daha tam və ətraflı şəkildə bizim kitablarda öz əksini tapıb. Bu dərsləkdə tamamilə əks tərəfə üstünlük verilib: *dərslək hər şeydən əvvəl praktik xarakter daşıyır, ritorikanı «nitq fəaliyyəti haqqında elm» kimi nəzərdən keçirir*, bununla belə ritorikanın praktik tərəflərini mənimsəməyə heqiqətən kömək edən nəzəri kateqoriyalara da geniş yer ayırır. Başqa sözlə, *burada ritorika ritorik (və onunla bağlı olan məntiqi) əməliyyatların yalnız gündəlik danışıq praktikasını üçün daha zəruri olan hissəsini nəzərdən keçirəcək*.

Oxucu ona təqdim edilən ritorika variantının heç də «bütün ritorika»nı əhatə etmədiyini həmişə xatırlamalıdır: birincisi, bütün ritorika çox genişdir; ikincisi, ritorikanı üfqi (genişliyi) baxımından bir dərsləkdə əhatə etmək cəhdləri istənilən halda onun şaquli (dərindənlik) aspektindən əhəmiyyətli dərəcədə qisalmasına gətirib çıxara bilər. Bu ənənəvi nöqsanlardan qaçmaq üçün ritorika elminin məzmununu qəsdən bir qədər

məhdudlaşdırmış. Müəllifin fikrincə, həqiqətən zəruri olan kateqoriyaların seçim meyarı onlardan hər birini *izah etmək* və onun «işləmə» prinsipini *göstərmək*, daha doğrusu onun gündəlik danışığda istifadəsi üçün məsləhət verməkdir.

Görünür, hər şeydən əvvəl müəllifin bir qədər qərribə olan fikrini ritorikanın «köhnə konstruksiya»sını diskurs praktikası ilə, gündəlik danışığ ilə əlaqələndirmək istəyini əsaslandırmaq lazımdır. Hər şeydən əvvəl *natiqlik məharəti* problemləri ilə məşğul olan *klassik* ritorika sanki burada nəzərə alınmır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bir çox müəlliflərin qənaətinə görə ritorika (geniş şəkildə həm klassik, həm də *müasir* ritorika) məhz gündəlik danışığda insanlara böyük fayda verə bilər. Məsələn, semiotika sahəsində (müasir ritorika semiotik elmlərdən biri hesab edilir) məşhur simalardan biri Y.M.Lotman deyir: «ritorizm» xüsusi olaraq mədəniyyətin hər hansı bir dövrünə məxsus deyil: «poeziya» /«nəsr» ziddiyyəti kimi «ritorizm»/«antiritorizm» ziddiyyəti də universal bəşər mədəniyyətinə məxsusdur». ¹ Bu isə o deməkdir ki, ritorika hər bir dövrdə lazımdır.

Bu deyilənlər, əlbəttə, özü-özlüyündə aydındır. Amma Y.M.Lotmandan yenə də sitat gətirməyə böyük məmununluğu ilə hazır olan müəllifin fikrincə, ritorika elm kimi nəinki müasir dövr üçün faydalıdır, həm də onu özündə əks etdirir: «Diqqəti ona cəlb etmək lazımdır ki, bütün bədii nitqin, bəzi hallarda isə – *ümumiyyətlə bütün nitqin* zəruri əlaməti olan məcazi mənada işlənən söz və ifadələrə az və ya çox dərəcədə istiqamətlənmiş mədəni dövrlər mövcuddur». ²

Müəllifin fikrincə, biz məhz belə dövrlərdən birində yaşayırıq. Y.M.Lotmanın «Ritorika» məqaləsi bu fikri dolayısı ilə bir daha təsdiq edir: «... *dünyaya yanaşmasının əsasında antinomiya və irrasional ziddiyyət duran mədəniyyətlər səciy-*

---

¹ Лотман М.Ю. Риторика. Изб. статьи в 3-х томах. Таллин, 1992, т.1, с.175

² Лотман М.Ю. Указ. соч., с.172

*yəvi olaraq məcaz mənada işlənən söz və ifadələrə meyl göstərir».*¹

Diqqətlə yanaşsaq, bu sözlərin əslində bizim «ziddiyyətli zəmanəmizin demək olar ki, tam mənzərəsini yaratdığını görə bilərik. Bizim dövrün də əksər ziddiyyətlərini həqiqətən aradan qaldırmaq mümkün deyil (yəni antinomikdir) və həqiqətən irrasional xarakter daşıyır».²

Bununla belə, bizim dərslük ən yeni tarixə dair dərslük deyil, bu səbəbdən gəlin indiki dövrün xarakteri haqqındakı fikirlərdən əl çəkək və e.ə. V əsrdən başlayaraq müasir dövrə kimi davam edən mərhələyə nəzər salaq (ümumiyyətlə müəllif bu dərslükdə həmişə həm klassik, həm də müasir ritorikanın müxtəlif konsepsiyalarına müraciət edəcək).

Ritorikanın elmi fənn kimi «rəsmi» yaranma tarixi e.ə. V əsrdən hesablanır. Bu, S.S.Lyuisin sözləri ilə desək, «kilsenin, Roma hüququnun, latın ədəbiyyatının tarixindən daha qədimdir». Ritorikanın «rəsmi» yaranması haqqında ona görə danışırıq ki, bundan çox-çox əvvəllər də müvafiq kateqoriyalar digər «mədəni regionlarda» - xüsusilə Hindistanda ətraflı şəkildə dəridən öyrənilirdi.³

Amma Avropa da klassik ritorika ilk dəfə Qədim Yunanıstanda yaranmışdır – məhz burada e.ə. V əsrdə ritorika haqqında ilk dərslük yazılmışdı.⁴ Ritorikanın inkişafının ən yüksək

---

¹ Лотман М.Ю. Риторика. Изб. статьи в 3-х томах. Таллин, 1992, т.1, с.172

² Bu sözlərdən heç bir şey anlamayan oxucuları bu dərslükdə dövrü mətbuatdan gətiriləcək nümunələri oxuyana kimi səbirli olmağa dəvət edirik. Birlikdə bu nümunələr bizim dövrü daha yaxşı xarakterizə edir.

³ Bu barədə daha ətraflı məlumat almaq istəyən oxuculara axırncı onillikdə nəşr edilən ən yaxşı kitablardan birini oxumağı məsləhət görürük: Гринцер П.А. Основные категории классической индийской поэтики. М., 1987

⁴ Buna dair bir qədər daha ətraflı məlumat verək: dərslük Sirakuzdan olan iki yunan tərəfindən yazılmışdı, 427-ci ildə (Platonun anadan olduğu il) isə natiq Qorqiy Siciliyadakı yunan koloniyalarında öyrəndiyi və o vaxta kimi eşidilməmiş olan gözəl və aydın danışmaq qabiliyyətini Afinada nümayiş etdirdi. Məhz Qorqiy ritorikanın banisi hesab edilir.

mərhləsi e.ə. III-II əsrlərə təsadüf edir. Bu dövr « ritorikanın atalarının » - Aristotel, İsokrat, Dionisi Qalihar-naslı adı ilə bağlıdır. Bizim eranın əvvəllərində isə ritorika qədim Romada daha sürətlə inkişaf etməyə başlayır. Bu dövrdə isə Siseronun və Kvintilianın traktatları daha məşhur idi.

Antik dövrün sonuna yaxın ritorika artıq normativ «qanun məcəlləsi» idi, yeni hamı onun tələblərinə əməl etməli idi». Orta əsrlərdə də ritorika xeyli inkişaf etmişdi. O, yeddi «əsas elmdən» biri hesab edilirdi. Makari, Feofan Prokopoviç, Lomonosovun ritorikaya dair dərslikləri sayəsində o, XVII əsrdən etibarən Rusiyada da geniş şəkildə öyrənilirdi.

XVIII əsrdə ritorika poetika və stilistika ilə qəti sürətdə əlaqələndirildi, nəticədə isə ritorika öz inkişafını dayandırdı və tənəzzül dövrü kimi qeyd edilir.

XIX əsr və XX əsrin I yarısı onun inkişafı tarixində ən pis dövrdür. Bu bərədə daha ətraflı danışmaq lazımdır, çünki məhz bu dövrdə ritorikaya dair əsas yanlış fikirlər yarandı və onların əksəriyyəti indi də mövcuddur.

Bu dövrün sonuna yaxın (XX əsrin 60-cı illəri) havada « ritorika virusu » hiss ediləndə ilk növbədə humanitar sahədə çalışan və ritorikanın « ikinci dəfə meydana çıxmasında » maraqlı olan alimlər ritorikanın əvvəllər necə olduğunu, tari-xen onun nəyə malik olduğunu və onun indi nəyə nail ola biləcəyini, araşdırmağa başladılar.

Amma o zaman aparılan araşdırmalar elə də ciddi nəticəyə gətirib çıxarmadı. Amma « ritorika virusu » nun artıq xeyli sayda elmi fənlərə nüfuz etdiyini, humanitar və təbiət elmlərinin tam yarısını, ilk növbədə stilistika, poetika, məntiq, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, linqvistika, psixologiya, sosiologiya kimi elm sahələrini bu « xəstəlik »lə yoluxdurduğunu müəyyən-ləşdirmək mümkün oldu.

Amma bu elmlərdən heç biri bütövlükdə ritorikanı tam əhatə edə bilməmişdi. Daha dəqiq desək, *bütövlükdə* ritorika onlara hətta mane ola bilərdi: digər elmi bilik sahələrinə nüfuz edərək ritorika onların tədqiqat obyektlərində bir nizam-sızlıq yaradar və onları təhlükə altında qoyardı. Bu səbəbdən bu

elmlər ritorikanın yalnız ayrı-ayrı kateqoriya və anlayışlarından istifadə edir. Elmi paradiqmanın tərkibindən götürülən bu kateqoriya və anlayışlar əlbəttə, formasını dəyişir və başqa şəkə düşür, bəzən isə onları hətta tanımaq belə çətin olur.

Məsələn, «sadə ritorika» poetika, stilistika və ədəbiyyat nəzəriyyəsinə nüfuz edəndə məcazi mənada işlədilən söz və ya ifadələr, nitqi gözəlləşdirən obrazlı ifadələr, yeni fiqurlar beləcə formasını dəyişdi. Aydın məsələdir ki, bununla da *elokvensiya* (ritorikanın ənənəvi olaraq məcazi ifadə və fiqurları əhatə edən bölməsi) ilə əlaqə tamamilə qeyri-real oldu. Bir qədər sonra isə ümumiyyətlə məcazi ifadə və fiqurla adi nitq üsullarından bədii əbədiyyatın nitq üsullarına çevrildi: bununla da metafora, metonimiya, hiperbola, paralellizm, invensiya və s. təcridən məhdudlaşdırıldı.

Bu və ya digər fiqurdan istifadəyə dair nümunələr bundan sonra *bədii yaradıcılıq*, daha çox şer (nəzm) nümunələrini ifadə edir. Belə bir yalnız fikir yaranıb ki, guya şair fiqur vasitəsilə danışır:

Bu yanlış fikir həm fiqurlara – onları yalnız şer (nəzm) sahəsinə aid etməklə, həm də şairlərə – onları hər şeydən əvvəl fiqurlardan istifadə etməyə məcbur etməklə – çox zərər verib. Poeziya sanki fiqurlardan kənarında poeziya adlandırılmağa layiq deyil, fiqurlar isə sanki poeziyadan kənarında mövcud ola bilməz.

Bununla belə, poetika ritorikadan «sitat» gətirməklə, onun «fiqurlar vasitəsilə danışmaq haqqında» elm olduğunu sonrakı nəsillərə daim xatırladıb. Amma ritorikanın «fiqurlar vasitəsilə danışmaq haqqında elm» (və ya «gözəl danışmaq haqqında elm») olduğunu demək bağışlanılmaz səhvdir.

Amma ritorikaya gözəl danışmaq haqqında elm kimi tərifi verməyə hamı vərmiş edib. Bütün bu deyilənlərdən sonra nə qədər qərribə və paradoksal səslənsə də antik dövrdə də ritorika məhz belə təsəvvür edilirdi.

Antik dövrdə belə bir təsəvvürün həqiqəti tam düzgün «əks etdirməmədi»yini başa düşürdülər. Və bütün bunları aradan qaldırmaq üçün sadəcə olaraq natiqlik istedadı anlayışının

özü tədricən güclü dəyişikliklərə məruz qaldı (amma yaxşı tərəfə yox, daha çox pis tərəfə). Natiqlik istedadı adı altında – *sanki* ritorika ənənələrinə tam uyğun olaraq, amma *əslində* isə onunla ziddiyyət təşkil edəcək- «təmtəraqlı» nitqi nəzərdə tutmağa başladılar.

Əlbəttə, «məcazi mənada işlədilən sözlər kənardan fikrə daxil edilən xarici təmtəraq deyil, - onlar yaradıcı təfəkkürün mahiyyətini təşkil edirlər və onların işlənmə sferası incəsənətə nisbətən daha genişdir. Onlar ümumiyyətlə, yaradıcılığa məxsusdur» (Лотман М.Ю., с.169). Beləliklə, gözəl və aydın danışmaq qabiliyyətinin təmtəraqlı, fiqur və məcazi ifadələrlə zəngin nitq kimi şərh edilməsi ritorikaya ancaq ziyan gətirib: məhz «təmtəraqlı» nitq son nəticədə çox vaxt tənqidçilərin hücumuna məruz qalır; tənqidçilər «təmtəraqlı» nitqin əvəzinə dəqiq, hər cür təmtəraqdan uzaq nitqə üstünlük verirdilər. Amma əslində fiqurlarla zəngin plan nitq ilə (biz derslikdə bəzən bu *nitqi məcazi* və ya *fiqurativ nitq də* adlandıracağıq) *dəqiq* nitq arasında nə nəzəri, nə də tarixi baxımından heç bir ziddiyyət yoxdur.

Nəzəri məcazi nitq heç də dəqiqlikdən imtina etməli olmur: belə ki, demək olar ki, istenilən elmi tərif son nəticədə məcazi sözlərdən istifadə etməli olur (Bu ya təkçənin ümumiyyə yüksəldilməsi və ya ümuminin təkçəyə transformasiyası, ya adlandırmağın əvəzinə təsvir etməkdir, ya birinin digərinə proyeksiyasıdır və s. – bütün bu əməliyyatların isə ritorikada dəqiq adları var). Beləliklə bu elmi yalnız məntiqin bir sahəsi kimi hesab etmək lazımdır, yoxsa yox? – Bu hələ sual olaraq qalır.

Ritorikanın bütün inkişafı dövründə onun məntiq ilə həmişə tam normal əlaqəsi olub (bunu həm də qismən onunla izah etmək olar ki, eyni şəxs – Aristotel həm ritorikanı, həm də məntiq elmini ilk dəfə sistemləşdirənlərdən biri olmuşdur). Buna görə də məntiq elminin dildən dəqiq istifadəni ritorikanın isə qeyri-dəqiq istifadəni tələb etdiyini demək - eyni zamanda idrakın bu iki sahəsi arasında çoxdan mövcud olan əlaqələri qırmaq deməkdir. Y.M.Lotman bununla əlaqədar

olaraq yazır: «... ritorik t f kk r  səhv olaraq elmi t f kk r  qarşı qoyurlar. Ritorika həm elmi, həm də bedii düşüncəyə xasdır. Elmi Ő urda iki sahəni ayırmaq olar. Birinci – ritorika yaxınlaşdırma, analogiya v  modelleşdirm  sahəsidir. Burada irəli sürülən hipotezlər yoxlanılır, onlardan nəticələr çıxarılır, sübut v  m lahizel rd  olan ziddiyyətlər müəyyən edilir. Elmi təfəkkürün birinci – «Faust» - sferası tədqiqatın ayrılmaz tərkib hissəsidir v  elm  məxsus olmaqla b r b r, həm də elmi c hetd n təsvir edilir.

Həm elm, həm də inc senet sahəsində yaradıcı təfəkkür oxşar təbiətə malikdir və ümumiyyətlə, eyni Ő ey  – ritorik situasiyadan kənarda yaxınlaşdırılması mümkün olmayan obyekt və anlayışları yaxınlaşdırmağa –  saslanır. Bu səbəbdən metaritorikanın yaradılması bütün elmlərin qarşında duran v zifedir, metaritorikanın  z  isə yaradıcı təfəkkür nəzəriyyəsi kimi çıxış edə bilər» (Лотман М.Ю., с.175-176).

Göründüyü kimi, ritorikaya belə yanaşmada o, yaradıcı t f kk rl  baęlı olan elm kimi Ő r h edilir.

Tarixən ritorika heç də fiqurativ nitq haqqında elm olmayab. Bundan bařqa, ritorika daha çox d qi  nitq haqqında elm  kimi qəbul edilirdi. Və elm tarixinə o, nitqi necə təmtəraqlı etməyi öyrədən təlim kimi deyil, *informasiyanı necə ötürməyi v  qorumaęı*  yr d n x susı bilik sahəsi kimi daxil olmalı idi.

T ess f ki, elm tarixi bařqa cür yazılıb. Universal xarakter dařıyan v  əvvəllər qarşıya qoyulan sualların əksəriyyətinə cavab verən  n qədim sistemli elmi f nnl rd n biri – ritorika. Bütün zamanların  n gözəl  z n  m hvetm  aksiyasını həyata keçirdi, yəni  z n n bařladıęı tədqiqatlar dairəsini qapadı və bu dairədən tədqiqatdan – kənarda qaldı («... sonuncu natiql r intiutiv olaraq əldə etdikləri nəticələr qarşısında c sar tsizlik n mayiř etdirdilər». Дюбуа Ж., Эделин Ф., Клинкаенберг Ж.М. и др. *Общая риторика*. –М., 1986, с.35).

Məsələ burdadır ki, ritorika həddindən artıq geniř vəzifələri: «Ő yl r dünyası» v  «sözlər dünyası») arasındakı qarşılıqlı əlaqənin xarakterini hərtərəfli təsvir etməyi, bařqa

sözle, predmetin sözə «transformasiyası»nın necə baş verdiyini göstərməyi – öz üzərinə götürüb. Nitqə bundan daha geniş və hərtərəfli yanaşmanı təsəvvür etmək olmaz: real gerçəklik və real olanın yenidən qiymətləndirilməsinin və dəyişdirilməsinin nəticəsi olan «verbal gerçəklik» klassik ritorikada bu qiymətləndirmə və dəyişdirməni həyata keçirən insanın mövqeyi baxımından maksimum tam izah edilir və ritorika bunun nəticələrini özündə əks etdirir. Beləliklə, «danışan insan» (homo loquens) bütövlükdə ritorika konsepsiyalarının diqqət mərkəzindədir.

Bu mənada ritorika predmetin sözə transformasiyası prosesinin *bütün* mərhələlərinə nəzarəti öz üzərinə götürüb.

Əvvəllər bu prosesi *klassik ritorikanın birinci hissəsi – invensiya* öyrənirdi. Bu hissədə gələcək məlumat üçün materialın seçilməsi qaydası dəqiqliklə nəzərdən keçirilirdi. Burada söhbət hər şeydən əvvəl «dil materialından» deyil, *real gerçəkliyin müxtəlif mövzularından* gedir ki, bu da bütün ən müxtəlif mövzulardan *seçilənləri* ehtiva edirdi. Seçim zamanı isə sonrakı tədqiqat üçün zəruri olanları digərlərindən *fərqləndirmək* lazım idi. Bütövlükdə tədqiqat iki səviyyədə gedirdi: birincisi, seçimdən kənar qalan «digər mövzular»la müqayisədə, və, ikincisi, tam sistem kimi içəridən aparılan tədqiqatlar.

İnvensiya danışan insana seçdiyi mövzulara dair *öz məlumatını sistemləşdirməyi*, onları o vaxta kimi mövcud olan digər məlumatlarla müqayisə etməyi və gələcəkdə hər hansı məlumatı ötürmək üçün onlardan hansının lazım olacağını *müəyyənləşdirməyi* təklif edirdi.

Başqa sözlə, ritorikanın invensiya hissəsi əsas diqqətini mövzuya ayırmaqla, *məlumatın məzmununu konkretləşdirir* və onun keyfiyyət baxımından üstünlüyünü təmin edirdi.

Klassik ritorikanın ikinci hissəsi – dispozisiya adlanır. Bu hissə artıq istifadə etmək üçün «hazır olan» mövzunu əhatə etməklə bərabər *onu anlayışa çevirir* və *digər anlayışlar sistemə daxil edir*. Anlayış məntiqi və analogi prosedurların

obyektinə çevrilir. Onlara tərif verilir, müxtəlif meyarlara əsasən bir-birindən fərqləndirilir, öz aralarında müqayisə olunur.

Dispozisiya danışanın öz fikrini düzgün anlayışlar vasitəsilə ifadə etməsini təmin etməli, onlardan *istifadə qaydalarına* nəzarət etməli idi. Bununla əlaqədar olaraq müxtəlif sui-istifadə hallarının qarşısı çoxsaylı qanun və qaydalarla alınır. Bu qaydaların pozulması isə *məntiqi cəhətdən* səhvlərə gətirib çıxara bilərdi.

Nəhayət, dispozisiya bütöv nitq prosesində *anlayışların ardıcıl işlənmə modelini* hazırlayır və məlumatın əvvəlindən axırına kimi bütöv nitq prosesində anlayışın qəsdən və ya qeyri-ixtiyari olaraq dəyişdirilməməsinə nəzarət edirdi.

Beləliklə, dispozisiya praktikasında əsas yeri *anlayış* tuturdu: dispozisiya danışanın anlayışlardan düzgün istifadəsini təmin edirdi.

Klassik ritorikanın üçüncü hissəsi – elokusiya danışana *məcəzi ifadənin* ən müxtəlif imkanlarından geniş şəkildə istifadə etməsinə şərait yaradırdı. Amma burada dispozisiyanın qaydalarına əməl etmək lazım idi. Elokusiya danışanın qarşısında *paraloqika sahəsi* vardır. Məntiqi baxımından səhv sayılan qaydalar burada yeni mənə kəsb edir: *məntiq qanunlarında neqativ istifadə* etmək və *onları paraloqikanın qanunlarına çevirmək* sözlərdə qeyri-adi, güclü mənə effekti yaradır.

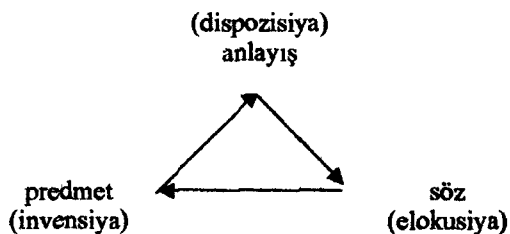
Bu effektlər çoxsaylı *troplar*, yeni, məcazlar (mənanın transformasiyası) və fiqurlar (strukturun transformasiyası) şəklində özünü göstərir. Təbii dilin geniş imkanlarından istifadə edən paraloqika məntiqi praktikanı əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirib və onu zənginləşdirib. Təsədüfi deyildir ki, elokusiyanı üslub haqqında olan qədim təlim kimi qəbul edirlər: məhz burada *praktikada ordo naturalis* və *ordo artificialis*, daha doğrusu «təbii» qanunlara və «süni» qanunlara əsaslanan məlumatlar aydın şəkildə müqayisə edilir (əlbəttə, burada «süni» sözünü neqativ mənada qəbul etmək lazım deyil).

«Süni» qanunlara əsaslanan məlumat istifadə olunan dilin şəklini «dəyişərək» dilə ehtiva olunan imkanları tam reallaşdıran hər bir şəxsin mövcudluğunu tələb edir. Dilin bu

funksiyası müasir tədqiqatlarda dilin «ritorik» və ya «poetik» funksiyası adlandırılır. Biz, birinci termindən (ritorik funksiya) istifadə edəcəyik.

Elokusiya nəticəsində başlanğıcda götürdüyümüz predmet təbii yolla dəyişikliyə məruz qalır və *sözə* çevrilir: bu andan etibarən isə söz *verbal dünyanın* bir elementi kimi müstəqil həyat yaşamağa başlayır.

Beləliklə, real gerçəklik məlumatı, verbal gerçəkliyə transformasiya edilir, ritorika isə model nümunəsi kimi məsələn, linqvistikada geniş yayılmış semantik model nümunəsi kimi çıxış edir:

Amma burada ritorika bununla öz inkişafını dayandırma-yıb: onun aşağıdakı iki bölməsi tam nitqi dinləyicilərə necə çatdırmağı (yadda saxlayaq ki, ritorika öz diqqətini hər şeydən əvvəl şifahi nitqə yönəldib) və onu yaddaşda necə saxlamağı öyrədir.

Ritorikanın IV-cü bölməsi olan *aksiya* söylənilən nitqin ahəngdar və gözəl səslənməsini təmin edirdi. Ritorikada natiqin davranışı həmişə diqqət mərkəzində olub. Natiq «yaxşı görünməli», daha doğrusu auditoriyaya həm gözəl nitqi və davranışı, həm də öz xarici görünüşü ilə xoş təsir bağışlamalıdır.

Aydındır ki, bütün bunları nəzərə almayan natiq öz nitqi ilə bilməz. Aksiyanın qarşısında duran əsas vəzifə isə natiqə çıxış üçün ona əlverişli şərait yaratmaqdır. Buna görə də onun nitqi ahəngdar səs, yüksək intonasiya səviyyəsi və s. Baxımından ətraflı düşünülməli, başqa sözlə prosodiya, yəni vurğulu və vurğusuz, uzun və qısa hecaların tələffüzü baxımından düzgün olmalı, kinetik (hərəkət) cəhətdən inandırıcı olmalı, daha doğ-

242544

rusu müvafiq jestlərlə müşayiət olunmalıdır. Natiq çıxışa hazırlaşarkən bütün bunları nəzərə alır.

Ritorikanın V-ci bölməsi *memoriya* (yaddaşın məşq etdirilməsi) adlanır. Burada «IV» və «V» şərti mənada işlənir və heç bir ciddi əhəmiyyət daşımır; aksiya və memoriyanın (birinci 3 bölmədən fərqli olaraq) asanlıqla yerlərini dəyişmək olar. Bu bölmə müəyyən *mnemotexnika* (hafizəni möhkəmlətmə üsulları) işləyib hazırlayır ki, bu da çıxış edənin yalnız operativ yaddaşına və ona məxsus ensiklopedik biliklərin cəminə deyil, həm də natiq söylədiyi nitqin bütün strukturuna nəzarət etməyə və zəruri hallarda (improvizasiya qaydasında) ona yaxşı məlum olan bilik sahəsindən hər hansı məlumatı çıxışına daxil etməyə imkan verən xüsusi materialın yadda saxlanması üsullarına arxalanması üçün imkanlar yaradır. Memoriyaya yiyələnməklə çıxış edən daima bildiyi məlumatlardan tez istifadə edə bilər və öz nitqini bu məlumatlar əsasında asanlıqla qura bilər.

Beləliklə, elmi aspektdən ritorikanın ən dəyərli cəhətlərindən biri onun *bütövlüyüdür*, yəni ritorikanın bölmələri ayrılıqda götürülən nizamsız birləşmələr deyil, əksinə onlar birlikdə tam, sistem yaradırlar.

Onların hamısı *persuasio* (yunanca, *peitho*) – bu sözü daha dəqiq *inandırma* kimi də tərcümə etmək olar – adlanan ümumi bir şeyə əsaslanırlar. Buna görə də ritorika çox vaxt *inandırma* və ya *inandırmaq haqqında elm* adlandırılır.

Ritorikaya ətraflı nəzər saldıqda aydın olur ki, ondan yalnız geniş kütlə üçün nəzərdə tutulan çıxışlar zamanı deyil, həm də ən müxtəlif situasiyalarda, məsələn, kiçik auditoriya qarşısında çıxış və ya iki dost arasında danışmaq zamanı və s. İstifadə etmək olar. «İnandırmaq» hər şeydən əvvəl müttəfiq tapmaq deməkdir.

Persuasio – klassik ritorikanın ən geniş yayılmış kateqoriyalarından biridir. Bu kateqoriyanın dəqiq sərhədini müəyyən etmək praktik cəhətdən mümkün deyil. Amma *persuasio* ilə bağlı olan bir neçə kateqoriyanın adını çəkmək olar.

Bu kateqoriyaların köməyi ilə konkret danışıqlarda inandırma prosesi həyata keçirilir. Əsasən 3 kateqoriyanın adı çəkilir:

- 1) loqos (logos)
- 2) etos (ethos)
- 3) pafos (rathos, pafos)

Loqos anlayışı ağıla əsaslanan inandırma üsullarını özündə ehtiva edir. Aristotel ritorikasını ümumiyyətlə həm də loqos- ritorika adlandırır. Burada məntiqi və analitik inandırma üsulları əsas yer tutur. Aristotel əsas iki inandırma üsulunu fərqləndirirdi: *sillogizm* (bütün qaydalar üzrə ümumidən təkcəyə doğru nəticə çıxarma) və *entimema* (nəticə çıxarma prosesinin tam həyata keçirilmədiyi məhdud sillogizm).

Onlar haqqında biz «Dispozisiya» bölməsində ətraflı danışacağıq. Amma əvvəlcədən onu deyək ki, entimema anlayışının özü gündəlik mübahisələrdən bizə əslində çox yaxşı tanışdır. Natiqlər real nitq praktikasında nadir hallarda məntiqi cəhətdən «xalis» əqli nəticələrdən istifadə edirlər. Onlar çox vaxt entimemalarla kifayətlənirlər (Beləki, «bu ritorika sahəsindəndir, sən bunu başa düşə bilmərsən» deyərkən, mən sənin ritorika haqqında heç nə bilmədiyini nəzərdə tuturam. Amma həmsöhbətim mənim fikrimi bərpa edərək entimemanı «oxuya» bilər).

Etos anlayışı insanın davranış normalarına (o cümlədən nitq davranışı normalarına) əsaslanan inandırma üsullarını izah edir. Bu mənada Aristotelin fikrincə, çıxış edən insan dinləyicilər tərəfindən «ləyaqətli insan» kimi – sözün həm geniş, həm də dar mənasında (dəyərli fikirlər söyləyir, buna görə də onu dinləməyə dəyər) – qəbul edilməlidir. Natiqin şəxsi etik keyfiyyətləri onun məruzəsinin *bütün* məzmununa təsir göstərir və dinləyicilər *həmişə* natiqin etosunu özləri təsəvvür edə bilirlər. Çox zaman bütün bu amilləri nəzərə alan tənqidçilər natiqin nitqini qiymətləndirirdilər.

Etosun məlumatın məzmununa necə təsir göstərdiyini anlamaq üçün Danimarka yazıçısı və dramaturqu L.Xolberqin bir təmsilinə nəzər salmaq yaxşı olardı. Bu təmsildə Haciley-lək və qırğı gözəl nitq söyləmək uğrunda yarışirlar və Haciley-